

SIGMUND FREUD

Ördögi neurózis a 17. században

(Bevezetés)*

A gyermekkori neurózisok vizsgálatánál tapasztaltuk, hogy számos olyan dolog, amely ezeknél még leplezetlenül megmutatkozik, idősebb korban már csak alapos kutatással ismerhető fel. Hasonló várákózással tekinthetünk a korábbi évszázadok neurózisaira, ha ezeket többek közt a mai neurózisaink átiratainak tekintjük. Nem csoda, ha ezen korai idők neurózisai démoni köntösben jelennek meg, míg a lelki folyamatokra csekély hangsúlyt fektető jelenünkben ugyanezek hipochondrikusan, szervi betegségeknek álcázva tűnnek fel. Mint ismeretes, több szerző – mindenekelőtt Charchot – a megszállottság és önkívület művészi ábrázolásaiban a hisztéria megnyilvánulási formáit ismerte fel. Nem lett volna nehéz megtalálni ezeknek a betegeknek a történeteiben a neurotikus tartalmat, ha akkoriban több figyelmet szenteltek volna azoknak.

A sötét középkor démonológiai teóriáját az „egzakt” tudomány korszakának szomatikus értelmezései ellenére továbbra is igaznak tartották. A megszállott állapotok megfelelnek a mai neurózisoknak, amelyek magyarázatához újfent pszichológiai erőket hívunk segítségül. A démonok számunkra rosszindulatú, elutasított kívánságok, elnyomott, elhárított ösztöntörékvések származékai. Egyszerűen csak elutasítjuk a mentális létezők külvilágba vetítésének középkori módszerét, s helyette a beteg belső világából eredő jelenségeknek tekintjük őket.

I. Christoph Haitzmann, a festő története

Dr. R. Payer-Thurn udvari tanácsos úr, az egykori bécsi Császári Hitbizományi Könyvtár¹ igazgatója szíves érdeklődésének köszönhetem, hogy betekintést nyerhettem egy ilyen 17. századi démoni neurózisba. Payer-Thurn e könyvtárban talált egy, a mariazelli kegyhelyről² származó kéziratot. A szöveg részletesen beszámol egy, az ördöggel kötött szerződéstől való csodálatos megváltásról, mely a Szent Szűz kegyelméből ment végbe. Érdeklődését az esetnek a Faust-legendával való összefüggése keltette fel, és ennek hatására vállalkozott az anyag teljes közzétételére és szerkesztésére. Mivel úgy találta, hogy a személy, akinek

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Freud, Sigmund: *Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert*. In: Studienausgabe, Bd. VII.: Zwang, Paranoia und Perversion. Hg. von Alexander Mitscherlich – Angela Richards – James Strachey. Frankfurt am Main, 1989. 287–319. A kiadók, Alexander Mitscherlich, Angela Richards és James Strachey jegyzeteit szögletes zárójelben közöljük. – a ford. [A tanulmány 1925-ben megjelent angol fordításában ezen a helyen a következő lábjegyzet áll: „A szerző két lábjegyzetet kíván csatolni az angol fordításhoz (amelyek szögletes zárójelben jelennek meg), és sajnálatát kívánja kifejezni, hogy ezek kimaradtak a német változathoz.” Tulajdonképpen *kiegészítésekről* van szó két, már meglévő jegyzethez, a 39. és a 40. jegyzethez. Ezek itt jelennek meg először német kiadásban, az eredeti angol változat alapján.]

¹ [Hitbizományi iratgyűjtemény. Jelenleg az Osztrák Nemzeti Könyvtár része.]

² [Híres zarándokhely Bécstől mintegy 140 kilométerre délre.]

a megszabadulását leírják, görcsrohamoktól és vízióktól szenvedett, hozzám fordult az eset orvosi megítélése végett. Megállapodtunk, hogy munkáinkat egymástól függetlenül, külön hozzuk nyilvánosságra.³ Köszönetet mondok kezdeményezéséért csakúgy, mint a kézirat tanulmányozásánál nyújtott segítségéért.

Ez a démonikus esettörténet valóban értékes leletet szolgáltat, amely különösebb értelmezés nélkül hever a felszínen, mint egy tiszta fémet rejtő lelőhely, amely fémet más-különben fáradságos munkával kell kiolvasztani az ércből.

A kézirat, amelyről pontos másolat áll rendelkezésemre, két teljesen különböző részre oszlik: a szerzetes író vagy kompilátor latinul megfogalmazott beszámolójára és a beteg németül írt naplótöredékére. Az első rész tartalmazza az előljáró beszédet és a tulajdonképpeni csodálatos gyógyulást. A második rész nem bírhatott jelentőséggel az egyházi férfiak számára, annál értékesebb azonban a mi számunkra. Nagyban hozzájárul ugyanis ahhoz, hogy megerősítsük ítéletünket az esetről, mely enélkül igencsak tapogatózó lenne. Így okkal mondhatunk köszönetet az egyháziaknak, amiért megőrizték ezt a dokumentumot, jóllehet céljaikat ez nem szolgálta, sőt inkább csak zavaró lehetett.

Mielőtt azonban jobban belemélyednék a kis kéziratossúra szerkezetébe, amely a „*Trophaeum Mariano – Cellense*” címet viseli, el kell mesélnem tartalmának egy részét, melyet az előljáró beszéd beszámolójából meríték.

1677. szeptember 5-én került Christoph Haitzmann,⁴ a bajor festő a pottenbrunni (Alsó-Ausztria) plébános ajánlólevelével a közeli Mariazellbe.⁵ A levél szerint több hónapot töltött Pottenbrunnban művészetének gyakorlásával, majd augusztus 29-én a templomban szörnyű görcsökbe esett, és amikor ezek a következő napokban megismétlődtek, a *Praefectus Domini Pottenbrunnensis*⁶ megvizsgálta. A plébános arra kereste a választ, vajon a festő nem bocsátkozott-e megengedhetetlen kapcsolatba a gonosz lélekkel,⁷ mire ő a következőket vallotta: kilenc évvel ezelőtt, amikor a művészete miatt csüggedt állapotban volt, és önfenntartási kétségek gyötörték, valóban engedett az öt kilencszer megkísértő ördögnek, és írásban kötelezte magát, hogy ez idő leteltével teste és lelke az övé lesz. A folyó hónap 24-ével közeledett a határidő lejárta.⁸ A szerencsétlen megbánta tettét, és meg volt győződve, hogy csak a mariazei Szűzanya kegyelme mentheti meg, ha kényszeríti a gonoszt a vérrel írott kötelezvény visszaadására. Ezért ajánlotta „*miserum hunc hominem omni auxilio destitutum*”⁹ a mariazei férfiak jóindulatába.

Eddig tart a pottenbrunni plébános, Leopoldus Braun 1677. szeptember 1-jén keletkezett levelének elbeszélése.

Most már folytathatjuk a kézirat elemzését, amely tehát három részből áll:

³ [Payer-Thurn tanulmánya egy évvel Freudé után jelent meg. Payer-Thurn, R.: *Faust in Mariazell*. In: *Chronik des Wiener Goethe-Vereins*, Vol. 3. (1924) – a ford.]

⁴ [Az eredeti kéziratban a név – talán egy kivételtől eltekintve – mindenhol „Haizmann”-ként szerepel.]

⁵ A festő kora sehol nincs megadva. Az összefüggésekből egy 30–40 év közötti emberre következtethetünk, valószínűleg közelebb állt az alsó határhoz. Ahogy majd megtudjuk, 1700-ban halt meg.

⁶ [A pottenbrunni plébánosra gondol.]

⁷ Annak lehetőségét, hogy ez a kérdésfeltevés sugalmazta, úgy mond „szuggerálta” a szenvedőnek fantáziáját az ördöggel kötött paktumról, itt csupán érintjük.

⁸ *quorum et finis 24 mensis hujus futurus appropinquat* [„... melynek vége ezen hónap 24-vel közeleg.” Ez szeptemberre vonatkozik; e hónap elején íródott az ajánlólevél.]

⁹ [„ezt a nyomorult, minden segítségtől elhagyott embert”]

1. Egy színes címlapból, amely a szerződés és a mariazei kápolnában történt megváltás jelenetét ábrázolja, a következő lapon¹⁰ pedig nyolc, szintén színes rajz található az ördög későbbi megjelenéseiről, rövid német nyelvű kommentárokkal. Ezek a képek nem eredetiek, hanem – ahogy arról ünnepélyesen biztosítanak bennünket – Christoph Haitzmann eredeti festményei alapján készült másolatok.
2. A tulajdonképpeni *Trophaeum Mariano-Cellense* (latinul), amely egy magát P. A. E.-nek nevező egyházi kompilátor műve, aki ezekhez a kezdőbetűkhöz négy verssort csatol, amelyek életrajzát tartalmazzák. A *Trophaeum*ot a St. Lamberti¹¹ Kilian apát 1729. szeptember 9-i¹² tanúsítványa zárja le, a kompilátorétól eltérő kézírással. Ez igazolja, hogy a kézirat és a képek pontosan megegyeznek a levéltárban megőrzött eredetivel. A *Trophaeum* keletkezési évét nem említik. Akár azt is elfogadhatjuk, hogy ez az időpont egybeesik Kilian apát tanúsítványának kiállításával, tehát a keletkezés éve 1729 lenne, vagy pedig – mivel a szövegben az utolsó megnevezett évszám 1714 – a kompilátor művét valahova 1714 és 1729 közé helyezhetjük. A csoda, amelyet ez az írás a feledéstől megőrizni hivatott, 1677-ben történt, tehát valamikor 37–52 évvel azelőtt.
3. A festő német nyelvű naplójából, amely a kápolnában bekövetkezett megváltásától a következő év, 1678. január 13-ig tartó időszakot foglalja magában. Ez az írás röviddel a *Trophaeum* szövegének befejezése elé ékelődik.

A tulajdonképpeni *Trophaeum* magját két írás alkotja: a már említett 1677. szeptember 1-jei ajánlólevél a pottenbrunni Leopold Braun plébánostól és a mariazei St. lamberti Franciscus apát 1677. szeptember 12-i (tehát csak néhány nappal későbbi) beszámolója, mely a csodálatos gyógyulást ismerteti. A kompilátor vagy szerkesztő P. A. E. bevezetést írt a szövegekhez, amely mintegy egybeforrasztja a két iratot. Emellett csatolt még néhány kevésbé jelentős részletet, és a végére egy, a festő későbbi sorsáról szóló beszámolót, melynek egy 1714-es értesülés szolgált alapjául.¹³

A festő előtörténetét tehát háromszor mesélik el a *Trophaeum*ban:

1. a pottenbrunni plébános ajánlólevelében,
2. Franciscus apát ünnepélyes beszámolójában és
3. a szerkesztő bevezetésében. A három forrás összehasonlításánál bizonyos eltérésekre derül fény, melyeknek fontos, hogy utánajárjunk.

Most pedig folytathatom a festő történetét. Miután Mariazellben hosszan vezekelt és imádkozott, szeptember 8-án, Mária születése napján éjjel 12 órakor visszakapta a vérrel írott paktumot a szent kápolnában szárnyas sárkányként megjelenő ördögtől. Később meglepetésünkre arról értesülünk majd, hogy Christoph Haitzmann történetében két ördöggel kötött paktum is van, egy korábbi fekete tintával és egy későbbi vérrel írott. A leírásban szereplő ördögűző jelenet, ahogy az a címlapon lévő képen is látható, a vérrel írottra, tehát a későbbire vonatkozik.

E ponton kételkedhetnénk az egyházi beszámoló szavainak hitelében, s ez arra ösztökélhetne minket, hogy ne fecséreljük az időt a szerzetesek babonás képzelgésére. Elmesélik

¹⁰ [Valójában a nyolc rajzolat és a triptichon (Freud „címlapja”) a kézirat öt ívét teszik ki. (Malcalpine, I. – Hunter, R. A.: *Schizophrenia 1677*. London, 1956.)]

¹¹ [A st. lambert-i kolostor szerzeteseinek kellett gondoznia a kegyhelyet.]

¹² [Így áll a kéziratban. Freud tévesen 12-ét ad meg, ahogy Vandendriessche kimutatta.] [Vandendriessche, G.: *The Parapraxis in the Haitzmann Case of Sigmund Freud*. Louvain und Paris, 1965. – a ford.]

¹³ Ez arra utal, hogy a *Trophaeum* keletkezésének dátuma szintén 1714.

ugyanis, hogy több, név szerint említett egyházi személy is segédkezett az ördögűzés ideje alatt, és az ördög megjelenésekor is a kápolnában voltak. Ha az a megállapítás következne, hogy ők is látták a sárkány alakjában megmutakozó ördögöt, amint átadja a festőnek a vörös betűkkel írott papírt (*Schedam sibi porrigentem conspexisset*¹⁴), akkor több kellemetlen lehetőség előtt állnánk, amelyek közül a kollektív hallucináció még a legenyhébb lenne. Ám Franciscus apát tanúsítványának szavai eloszlatják e kétséget. Ebben egyáltalán nincs arról szó, hogy az egyházi segítők is látták volna az ördögöt, hanem higgadtan és tárgyilagosan elmondja, hogy a festő, hirtelen elszabadulva az őt tartó atyáktól, elviharzott a kápolna sarkába, ahol a jelenést látta, majd a papírral a kezében tért vissza.¹⁵

A nagy csodához és a Szűzanya Sátán felett aratott győzelméhez nem férhetett kétség, a gyógyulás azonban sajnos nem volt tartós. Megint csak az egyháziak becsületességét kell hangsúlyoznunk, amiért nem hallgatták el ezt aényt. A festő kis idővel később a legjobb egészségben hagyta el Mariazellt, és Bécsbe ment, ahol egy férjzett nővérénél lakott. Itt kezdődtek el október 11-én az újabb, részben nagyon súlyos rohamok, amelyekről a napló január 13-ig (1678) tudósít. Ezek látomások, „távollétek” voltak, amelyek során a legkülönfélébb dolgokat látott és élt meg, fájdalommal kísért görcsös állapotok, sőt egy alkalommal lábai is lebénultak, és így tovább. Ez alkalommal azonban nem az ördög zaklatta, hanem szent személyek: Krisztus és maga a Szent Szűz. Figyelemreméltó, hogy ezektől az égi jelenésektől és a rá kirótt büntetésektől éppúgy szenvedett, mint korábban az ördöggel való kapcsolatától. Naplójában ezeket az új élményeket is az ördög jelenéseiként foglalta össze, és „*maligni Spiritus manifestationes*”¹⁶ panaszkodott, amikor 1678 májusában visszatért Mariazellbe.

Az egyházi elöljáróknak azt mondta, hogy azért jött vissza, mert egy korábbi, tintával írott paktumot is vissza kell szereznie az ördögtől.¹⁷ Szűz Mária és a kegyes atyák ezúttal is hozzásegítették kérésének teljesüléséhez. De hogy ez hogyan történt, arról hallgat a beszámoló. Csupán ennyit mond: *qua iuxta votum reddita*.¹⁸ Újra imádkozott, és visszakapta a szerződést. Ezután aztán teljesen szabadnak érezte magát, és belépett az Irgalmas Testvérek Rendjébe.

Újra el kell ismernünk, hogy fáradozásának nyilvánvaló szándéka nem vezette arra a kompilátort, hogy eltérjen egy betegségeírásról követelhető valóságghúségtől. Nem hallgatja ugyanis el, hogy amikor 1714-ben az Irgalmas Testvérek Kolostorának bécsi elöljáróságánál a festő további sorsa felől érdeklődött, milyen eredményre jutott. A R. Pr. provinciális arról számolt be, hogy Chrysostomus testvér még többször is tapasztalta a gonosz szellem támadásait, aki egy új szerződés megkötésére akarta csábítani őt, de csak akkor, „*amikor kicsivel több bort ivott a kelténél*”,¹⁹ Isten kegyelméből azonban mindig képes volt elutasítani a gonoszt. Chrisostomus testvér a rend Neustatt an der Moldau-i kolostorában 1700-ban halt meg „békésen és nyugodtan”,²⁰ hektikában.

¹⁴ [„... látta, ahogy átadta neki az iratot.” – Lásd a következő jegyzetet.]

¹⁵ „... [*poenitens*] *ipsumque Daemonem ad Aram Sac. Cellae per fenestrellam in cornu Epistolae, Schedam sibi porrigentem conspexisset, eo advolans e Religiosorum manibus, qui eum tenebant, ipsam Schedam ad manum obtinuit, ...*” [„... (a vezeklő) magát az ördögöt látta a leckeoldal kis ablakán keresztül Mariazell szent oltáránál, amint nyújtja neki az iratot; mire kitépve magát az őt tartó atyák kezéből, odarohant, és megszerezte az iratot ...”]

¹⁶ [„a gonosz lélek megtestesüléseiről”. A kéziratban ez így hangzik: „*de [...] maligni Spiritus infestatione*” (a gonosz lélek zaklatásaitól).]

¹⁷ Ez a paktum 1668-ban keletkezhetett, így kilenc és fél évvel később, 1678 májusában már rég lejárt.

¹⁸ [„amint ezt imája szerint visszakapta”]

¹⁹ [„*wenn er etwas mehrers von Wein getrunken*” – a ford.]

²⁰ [„*sanft und trostreich*” – a ford.]

II. Az ördöggel kötött szerződés motivációja

Ha úgy tekintünk erre az ördöggel kötött szerződésre, mint egy neurotikus megbetegedés történetére, akkor érdeklődésünk a következőkben a motiváció kérdésére irányul, amely természetesen mélységesen összefügg a kiváltó okkal. De miért szerződik valaki az ördöggel? Faust ugyan megvetően kérdezi: „Szegény ördög, vajon mit adhatsz?”,²¹ de nincs igaza. Az ördög a halhatatlan lélekért cserébe mindenfélét tud kínálni, amit az emberek nagyra értékelnek: gazdagságot, biztonságot, hatalmat az emberek és a természet erői fölött, sőt akár varázserőt is, és mindenekelőtt: gyönyört – szép nők kínálta gyönyört. Az ördög ezen szolgáltatásait, kötelezettségeit a szerződésben is kifejezetten meg szokás említeni.²² Nos, mi volt Christoph Haitzmann szerződésének motivációja?

Meglepő módon mindezen oly természetes emberi kívánságok közül egyik sem. Hogy efelől minden kétségünk megszűnjön, csak el kell olvasnunk azokat a rövid megjegyzéseket, amelyeket a festő az ördög megjelenéseinek illusztrációihoz csatolt. A harmadik látomás jegyzete például így szól: „*Másfél éven belül harmadszorra e gyűlöletes alakban jelent meg nekem egy könyvvel a kezében, mely tele volt varázslattal és sötét tudománnyal ...*”²³ De egy későbbi jelenés kommentárjából megtudjuk, hogy az ördög heves szemrehányásokat tett neki, amiért „*említett könyvét elégette*”,²⁴ és megfenyegette, hogy darabokra tépi, ha nem adja vissza neki.

A negyedik jelenésnél egy nagy sárga erszényt mutatott neki az ördög, valamint egy nagy dukátot, annyit ígérve belőle mindenkorra, amennyit csak akar. „*Semmit sem fogadtam el belőle*”²⁵ – dicsekedhet a festő. Máskor azt kérte tőle az ördög, hogy mulatozzon és szórakozzon.²⁶ Ehhez a festő a következő megjegyzést fűzi: „*bár három napig a kedvére tettem, azután nem folytattam tovább, s így vége lett*”.²⁷

Nos, mivel a varázstudományokat, pénzt és élvezetet visszautasította, így az ördög nem is tehette őket a szerződés feltételeivé, ezért egyre sürgetőbbé válik, hogy megtudjuk, mit is akart ez az ember az ördögtől, amikor elkötelezte magát neki. Hiszen valaminek motiválnia kellett.

A *Trophaeum* megbízható felvilágosítást ad ezzel kapcsolatban. A festő búskomorrá vált, nem tudott vagy nem akart megfelelően dolgozni, és létfenntartási gondjai voltak, tehát melankolikus depresszióban szenvedett, amelyhez hozzájárult a munkában való gátolt-

²¹ [*Faust*, I. rész, 4. jelenet (Dolgozószoba) – magyarul: Goethe: *Faust*. Budapest, 1992. Ford. Jékely Zoltán, Kálnoky László – a ford.]

²² Lásd *Faust*, I. rész [4. jelenet], dolgozószoba:
„Ich will mich *hier* zu deinem Dienst verbinden,
Auf deinen Wink nicht rasten und nicht ruhn;
Wenn wir uns *drüben* wiederfinden,
So sollst du mir das Gleiche thun.”

[„Én téged, *itt*, hiven szolgálni foglak
csak egyet ints: ugrom, serény leszek,
s ha útjaink, *túl*, újra összefutnak
te nekem ugyanezt teszed!”

(ford. Jékely Zoltán)]

²³ [„*Zum dritten ist er mir in anderthalb Jahren in dieser abscheülichen Gestalt erschienen, mit einem Buuch in der Handt, darin lauter Zauberey und schwarze Kunst war begrüffen...*” – a ford.]

²⁴ [„*... sein vorgemeldtes Buuch verbrennt.*” – a ford.]

²⁵ [„*... aber ich solliches gar nit angenommen.*” – a ford.]

²⁶ [Az eredeti kéziratához készült illusztrációban utalás található arra, hogy ez szexuális értelemmel bír.]

²⁷ [„*...welliches zwar auch auf sein begehren geschehen aber ich yber drey Tag nit continuirt, und gleich widerumb außgelöst worden.*” – a ford.]

ság és a jövője miatti (jogos) szorongás. Láthatjuk, hogy valóban egy betegség esettörténetével van dolgunk, és azt is megtudjuk, hogy mi volt ennek a megbetegedésnek az oka, amelyet az ördögábrázolásokhoz fűzött megjegyzésekben maga a festő is ténylegesen melankóliának nevez („*fel kellett vidítanom magam, és el kellett üznöm a melankóliát*”²⁸). Igaz, három forrásunk közül az első, a plébános ajánlólevele csak a depressziós állapotot említi meg („*dum artis suae progressum emolumentumque secuturum pusillanimitate perpenderet*”²⁹), de a második, Franciscus apát beszámolója ennek a csüggettségnek vagy kedvetlenségnek a forrását is meg tudja nevezni. A következőképpen szól erről: „*accepta aliqua pusillanimitate ex morte parentis*”³⁰, a kompilátor bevezetője pedig ugyanígy, csak más szórenddel így hangzik: „*ex morte parentis accepta aliqua pusillanimitate*”. Azaz meghalt az apja, ezért melankóliába esett. Ekkor kereste fel az ördög, és megkérdezte tőle, hogy miért ilyen rémült és szomorú, és megígérte neki, hogy „*ahogy csak lehet, segíti és támogatja*”.³¹

Ez az ember tehát azért szerződött az ördöggel, hogy megszabaduljon depressziójától. Ez bizonyára kitűnő motivációnak tűnik mindenki számára, aki képes beleélni magát egy ilyen állapot kínjaiba, és még azt is tudja, hogy az orvostudomány milyen kevéssé ért ezen szenvedések enyhítéséhez. Mégsem tudná kitalálni senki, aki eddig követte az elbeszélést, hogyan is szólt a szerződés. (Pontosabban a két szerződés: az első, a tintával, és a második, körülbelül egy évvel későbbi, a vérrel írott. Ezek állítólag még hozzáférhetők a mariazelli kincstárban, s közli őket a *Trophaeum*).

A szerződések két nagy meglepetéssel szolgálnak számunkra. Először is nem említik, hogy az ördög bármiféle kötelezettséget vállalna a festő örök üdvösségéért cserébe. Mindössze az ördög egy követelését nevezik meg, melyet a festőnek teljesítenie kell. Teljesen értelmetlennek és abszurdnak tűnik, hogy ez az ember nem olyasvalamiért mond le a lelkéről, amit az ördögtől kap, hanem olyanért, amit neki kell adnia az ördögnek. De még ennél is különösebben hangzik a festő kötelezettsége.

Az első, fekete tintával írt paktum így szól:

„*Én, Christoph Haizmann aláírom ennek az Úrnak, hogy elköteleztem fia leszek a kilencedik évig. 1669.*”³²

A második, vérrel írott szerződés pedig a következő:

„*Anno 1669
Christoph Haizmann. Szerződést kötök e Sátánnal, hogy elköteleztem fia leszek, és a kilencedik évben övé lesz testem és lelkem.*”³³

²⁸ [„... *solte mich darmit belustigen und meläncholey vertreiben.*” – a ford.]

²⁹ [„... amikor művészetének előmenetele és jövőbeli bevételei miatt elcsüggedt ...”]

³⁰ [„... mivel eléggé le volt sújtva apja halála miatt.” A „*parens*” kifejezés, amennyiben nincs behatárolva, a szabály szerint a férfi szülőre vonatkozik.]

³¹ [„... *auf alle Weiß zu helfen und an die Handt zu gehen.*” – a ford.] A címlap első képe és a hozzá tartozó szöveg az ördögöt „tisztos polgár” [„*Ersamen Bürgers*” – a ford.] alakjában ábrázolja. [Az nyolc különálló kép közül az első szintén így jeleníti meg.]

³² [„*Ich Christoph Haizmann undterschreibe mich disen Herrn: sein leibeigent Sohn auff 9. Jahr. 1669 Jahr.*” – a ford.]

³³ [„*Anno 1669
Christoph Haizmann. Ich verschreibe mich disen Satan, ich sein leibeigner Sohn zu sein, und in 9. Jahr ihm mein Leib undt Seel zu zugeheren.*” – a ford.]

Minden csodálkozásunk megszűnik azonban, ha a paktumok szövegét oly módon olvasuk, hogy ami bennük az ördög követeléseként fogalmazódik meg, azt sokkal inkább a szolgáltatásának, tehát a festő követelésének tekintjük. Ezáltal az érthetetlen szerződés világos értelmet kapna, és így lehetne magyarázni: az ördög kötelezi magát, hogy kilenc évig pótolja a festő elvesztett apját, majd ez idő letelte után a festő teste és lelke, ahogy az ilyen ügyleteknél szokás, az ördögé lesz. A festő gondolatmenete, amely a paktumot motiválta, a következő lehetett: apja halála miatt elvesztett jó kedélye és munkaképessége, ha kapna egy pótapát, akkor remélhetné mindezek visszanyerését.

Annak az embernek, aki az apja halála miatt melankolikus lett, szeretnie kellett ezt az apát. Ha ez így van, akkor nagyon különös, hogy ez az ember arra a gondolatra jut, hogy az ördögöt válassza a szeretett apa pótlására.

III. Az ördög mint apapótló

Attól tartok, hogy a higgadt kritikusok nem ismerik el, hogy ezzel az új értelmezéssel feltártuk az ördögi paktum jelentését, és kétféle ellenvetést tesznek. Először is: nem szükséges a paktumot szerződésnek tekinteni, amelyben mindkét fél kötelezettségei helyet kapnak. Ez az irat csak a festő kötelezettségeit tartalmazza, az ördög szolgáltatásai pedig egyszerűen kimaradtak a szövegből, és ugyanúgy „*susentendue*”: a festő kétszeresen kötelezi magát: először arra, hogy az ördög fia lesz kilenc éven át, másodsor pedig, hogy halála után teljesen átadja magát neki. Így következtetésünk egyik alapja megdőlné.

A második ellenvetésük az lesz, hogy alaptalanul hangsúlyozzuk „az ördög elkötelezett fia” kifejezést, hiszen ez csupán egy szokásos szókép, mely úgy értelmezhető, ahogy azt valószínűleg az egyházi férfiak is tették. Ők ugyanis nem a szó szerinti latin megfelelőjére fordították a paktumban megígért „fiúságot”, hanem csak azt mondják, hogy a festő az ördögnek „*mancipavit*” – tulajdonául adta magát –, azaz magára vállalta, hogy bűnös életet él, megtagadja Istent és a Szentháromságot. Miért is határolódunk el ettől a kézenfekvő és természetes felfogástól?³⁴ Így pusztán az lenne a helyzet, hogy egy ember a melankolikus depresszió kínjában és tanácstalanságában elkötelezi magát az ördögnek, akiben gyógyulása legnagyobb esélyét látja. Ebben az esetben lényegtelenné válna, hogy ez a depresszió az apa halálából ered, akár más oka is lehetne. Mindez meggyőzően és ésszerűen hangzik. A pszichoanalízist pedig újra az a szemrehányás éri, hogy egyszerű viszonyokat szörszálhasogató módon bonyolulttá tesz, ott lát titkokat és problémákat, ahol nincsenek is, ugyanis olyan lényegtelen és mellékes vonásokat hangsúlyoz túl, amelyeket az ember mindennél találhat, majd ezeket a legmesszemenőbb és legfurcsább következtetések alapjává teszi. Hiába is próbálnánk ennek ellenében rámutatni, hogy értelmezésünk elutasításával nagyon sok fontos párhuzam elenyészik, a finom összefüggések fonala szétszakad. Ellenfeleink ugyanis azt mondják majd, hogy ezek az analógiák és összefüggések valójában nem is léteznek, csupán mi visszük őket felesleges élelemjűséggel az esetbe.

Nos, a válaszomat nem ezekkel a szavakkal kezdem: „legyünk őszinték” vagy „legyünk elfogulatlanok”, hiszen mindig annak kell lennünk. Egyszerűen csak annyit mondom, jól tudom, ha valaki eddig nem hitt a pszichoanalitikus gondolkodásmód indokoltságában, az Christoph Haitzmann 17. századi esetéből sem fog erre a meggyőződésre jutni. Egyáltalán nem szándékom, hogy az esetet a pszichoanalízis érvényességének bizonyításául használjam fel. Ellenkezőleg: előfeltételezem a pszichoanalízis érvényességét, és a festő démonikus

³⁴ Valójában később, amikor fontolóra vesszük, mikor és kinek íródtak ezek a paktumok, belátjuk, hogy szövegének feltűnésmentesen és közérthetően kellett hangzania. Ez azonban elegendő számkra, amennyiben kétértelműség rejlik benne, amelyből értelmezésünk is kiindulhat.

megbetegedésének megvilágítására alkalmazom. Ezt a neurózis általános természetének feltárásában elért sikereink igazolják. Minden szerénység mellett kimondhatjuk, hogy manapság kor- és szaktársaink közül még a korlátoltabbak is kezdik belátni, hogy a pszichoanalízis segítségével nélkül nem érthetők meg a neurotikus állapotok.

„Tróját be nem veheti, csak az ő nyila”,³⁵

ismeri be Odüsszeusz Szophoklész *Philoktétesz*ében.

Ha helyes a feltevés, hogy festőnk ördögi paktuma neurotikus fantázia eredménye, akkor ennek pszichoanalitikus szemlélete nem szorul további indoklásra. Még a kis utalások is értelemmel és fontossággal bírnak, és különösen így van ez a neurózis keletkezési feltételei esetében. Persze túl is értékelhetjük azokat, ahogy alá is becsülhetjük, s hogy milyen messze menjünk a felhasználásukban, megítélés dolga. De ha valaki nem hisz a pszichoanalízisben, és az ördögben sem, akkor rajta múlik, mit kezd a festő esetével. Előfordulhat, hogy saját eszközeivel magyarázatot tud adni rá, ám az is lehet, hogy semmi magyarázatra szorulótlót nem talál benne.

Így visszatérünk feltevéseinkhöz, miszerint az ördög festőnk számára közvetlen helyettesítője apjának. Ezt támasztja alá az is, hogy először tisztos idős polgárember alakjában jelent meg barna körszakállal, piros kabátban, fekete kalapban, jobbával botjára támaszkodva, egy fekete kutyával maga mellett. Később aztán egyre ijesztőbb lesz a kinézete, mondhatni egyre mitologikusabb: szarvak, saskarmok, denevérszárnyak jelennek meg rajta, a kápolnában pedig már repülő sárkányként mutatkozik meg. Alakjának bizonyos részéhez később még vissza kell térnünk.

Valóban szokatlannak tűnik, ha valaki az ördögöt választja a szeretett apa pótlékául, de csak első hallásra, ugyanis több olyan dolgot is tudunk, ami csökkenti meglepetésünket. Mindenek előtt tisztában vagyunk Isten apapótló szerepével. Pontosabban Isten egy felmagasztalt apa, illetve egy olyan apaképmás, ahogy az egyén saját gyermekkorában, valamint az emberiség őskorában – a primitív őshorda apjaként – megtapasztalta. Később az egyén az apját másként és kisebbnek látta, de a gyermeki képzet megmaradt, és az ósapa áthagyományozott emléknymával az egyén istenképévé olvadt össze. Az individuum rejtett történetéből, amelyet az analízis fed fel, azt is tudjuk, hogy az apához való viszony talán a kezdetektől fogva ambivalens volt, mindenesetre nemsokára azzá vált. Ez azt jelenti, hogy két, egymással szembenálló érzelmi törekvést foglalt magában: nemcsak egy jámbort és alázatost, hanem egy ellenségest és dacost is. Felfogásunk szerint ugyanez az ambivalencia uralkodik az emberiség és Isten viszonyában. A vallások döntő hányattatásait és fontos jellegzetességeit az apa iránti vágy és az apától való félelem, illetve a fiúi dac feloldatlan konfliktusából világítottuk meg.³⁶

A gonosz démonról tudjuk, hogy Isten ellentétének tekintik, természetében mégis nagyon közel áll hozzá. Az ő története mindenesetre nincs olyan alaposan feltárva, mint Istené, nem is minden vallás olvasztotta magába a gonosz szellemnek, Isten ellenfelének eszméjét, individuális életbeli előképe pedig egyelőre homályban maradt. Egy dolog mindenesetre biztos: az istenek gonosz démonokká válhatnak, ha más istenek kiszorítják őket. Ha egy népet legyőz egy másik, a legyőzöttek bukott istenei nem ritkán démonokká lesznek

³⁵ [Szophoklész: *Philoktétesz*. – magyarul: *Szophoklész drámái*. Budapest, 1983. Ford. Jánossy István – a ford.]

³⁶ Lásd *Totem und Tabu* (1912–1913) és Th. Reik (1919). [*Totem und Tabu (Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker)* Leipzig–Wien, 1913; *Gesammelte Werke*, Bd. IX.; Studienausgabe, Bd. IV. 287–413.; magyarul: *Totem és tabu*. In: *Sigmund Freud Művei* V. köt. Budapest, 1996, 23–157. Ford. Pártos Zoltán; Reik, Th.: *Probleme der Religionspsychologie*. 1. *Das Ritual*. Leipzig–Wien–Zürich, 1919. – a ford.]

a győztesek szemében. A keresztény vallás gonosz démona, a középkor ördöge a keresztény mitológia szerint maga is egy bukott angyal volt, és isteni természettel rendelkezett. Nem kell nagy analitikus éleselméjűség kitalálni, hogy isten és ördög eredetileg azonosak voltak, egyetlen személy, amelyet később két, ellentétes tulajdonságokkal rendelkező részre bontottak szét.³⁷ A vallás ősi korszakaiban még maga Isten viselte azokat az ijesztő vonásokat, amelyeket később az ellentétévé egyesítettek.

Jól példázza ez az ambivalens tartalmakat magában foglaló képzet két élesen szemben álló ellentétre való felbontásának jól ismert folyamatát. Az Isten eredeti természetében rejlő ellentmondások azonban azt az ambivalenciát tükrözik, amely az egyén saját apjához való viszonyát határozza meg. Ha a jószágos és igazságos Isten egy apapótlék, akkor nem csodálkozhatunk, hogy az apával szembeni ellenséges viszonyulás is – amely gyűlöli őt, fél tőle és panaszkodik rá – kifejezésre jut, méghozzá a Sátán megalkotásában. Úgy tűnik tehát, hogy az apa egyszerre individuális ösképe mind Istennek, mind az ördögnek. A vallások azonban valószínűleg annak a ténynek a hatása alatt állnak, hogy a primitív ősapa korlátlanul gonosz lény volt, és Istenre kevésbé hasonlított, mint az ördögre.

Persze nem olyan egyszerű az apa sátáni felfogásának nyomait az egyén lelki életében szemléltetni. Ha a fiú torzképeket és karikatúrákat rajzol, kétségtelenül kimutathatnánk, hogy az apját gúnyolja bennük, illetve ha bármely nemű ember éjjelente rablóktól és betörőktől fél, akkor ezekben nem nehéz felismerni az apa részekre hasadásait.³⁸ A gyermekek állatfóbiáiban megjelenő állatok is leggyakrabban apapótlékok, ahogy az őskorban a totemállat is annak számított. Ilyen kifejezetten azonban, mint a mi 17. századi neurotikus festőknél, máshol nem találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az ördög az apa képmása és pótléka. Munkám elején éppen ezért bocsátottam előre, hogy egy ilyen démonikus betegség-történetben tiszta fémként megmutatkozik az, amit egy későbbi (többé már nem babonás, inkább hipochondrikus) kor neurózisaiban fáradságos munkával kell kifejtetni az aszociációk és tünetek ércéből.³⁹

Valószínűleg erősebbé válik a meggyőződésünk, amint mélyebbre hatolunk festőnk megbetegedésének analizisében. Semmi különös nincs abban, ha egy férfinak melankolikus depressziót okoz apja halála, és gátolja a munkájában. Ebből arra következtethetünk, hogy

³⁷ Lásd Th. Reik (1923) a „*Gott und Teufel*” című [VII.] fejezetet. [Reik, Th.: *Der eigene und der fremde Gott*. Leipzig–Wien–Zürich, 1923. – a ford.] [Ernest Jones-ra (1912) hivatkozik.] [Jones, E.: *Der Alptraum in seiner Beziehung zu gewissen Formen des mittelalterlichen Aberglaubens* (übers. H. Sachs), Leipzig–Wien, 1923. – a ford.]

³⁸ A hét kecskegidáról szóló ismert mesében is betörőként jelenik meg az apafarkas. [Ez a mese fontos szerepet játszik a „Farkasember” esettörténetében. (1918b)] [*Aus der Geschichte einer infantilen Neurose* (Der „*Wolfsmann*”) In: Freud, S.: *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre*. Vierte Folge, Leipzig–Wien, 1918; *Gesammelte Werke*, Bd. XII. 27–157.; Studienausgabe, Bd. VIII. 125–236.] [magyarul: *Egy kisgyermekkorai neurózis története* (A „*Farkasember*”) In: Sigmund Freud Művei, VII. köt. Budapest, 1998. 75–188. Ford. Berényi Gábor – a ford.]

³⁹ Mivel nagyon ritkán ismerjük fel az ördögöt apapótlóként analiziseink során, arra következtethetünk, hogy a középkori mitológia ezen figurája már rég nem játszik szerepet az analizisünkre jelentkező személyeknél. Az elmúlt évszázadok jámbor keresztényeinek éppannyira volt kötelességük hinni az ördögben, mint Istenben. Valójában szükségük volt az ördögre ahhoz, hogy Istenbe kapaszkodhassanak. A vallásosság visszaszorulása aztán előbb-utóbb az ördög alakját is utolérte. Ha vesszük a bátorságot, hogy az ördög apapótlóként való elgondolását kultúrtörténetileg is felhasználjuk, más megvilágításban láthatjuk a középkori boszorkánypereket [ahogy azt Ernest Jones a rémálmot tárgyaló 1912-es könyvének boszorkányokkal foglalkozó fejezetében kimutatta].

különösen erős szeretettel kötődött apjához. Emlékszünk, milyen gyakran lép fel súlyos melankólia a gyász neurotikus formájaként.⁴⁰

Bizonyára igazunk van, de tévedünk, ha a továbbiakban arra következtetünk, hogy e viszony szintisza szeretetből állt. Ellenkezőleg, az apa elvesztése miatti gyász annál nagyobb valószínűséggel alakul melankóliává, minél inkább ambivalens volt a viszony. Ezen ambivalencia hangsúlyozása már előkészít minket az apa leértékelésének lehetőségére, mely a festő ördögi neurózisában kifejezésre jut. Ha Christoph Haitzmannól megtudhatnánk annyit, mint egy analizált betegről, könnyű lenne ezt az ambivalenciát kifejteni. Emlékeztébe idézhetnénk, mikor és milyen okok szolgáltak alapul, hogy gyűlölje és félje apját, mindenekelőtt azonban felderíthetnénk azokat a járulékos tényezőket, melyek a természetes apa–fiú kapcsolatban szükségképpen benne rejlő apagyűlölet tipikus motívumaihoz hozzáadódtak. Akkor talán a munkagátoltságra is találnánk egyedi magyarázatot. Talán ellenezte az apa a fiú vágyát, hogy festő legyen. Ebben az esetben az, hogy apja halála után nem képes gyakorolni művészetét, egyrészt az ismert „utólagos engedelmesség” kifejeződési módja lenne, másrészt, mivel a fiút képtelenné teszi az öffenntartásra, fokozná a vágyát az apa iránt, aki a megélhetési gondoktól megóvhatná. Így tehát a munkaképtelenség mint utólagos engedelmesség a megbánás kifejeződése és sikeres önbüntetés lenne.

Mivel az 1700-ban meghalt Christoph Haitzmannon nem végezhetünk ilyen analízist, arra kell korlátozódni, hogy kiemeljük betegségstörténetének azokat a vonásait, amelyek az apához való negatív hozzáállás tipikus okaira utalhatnak. Ezekből csak kevés van, nem is túl feltűnőek, emellett viszont igazán érdekesek.

Nézzük meg először a kilences szám szerepét. A gonosszal kilenc évre kötött a paktum. A pottenbrunni plébános megbízható beszámolója világosan nyilatkozik erről: „*pro novem annis Syngraphen scriptam tradidit.*”⁴¹ Ez az 1677. szeptember 1-jére datált ajánlólevél arról is tájékoztat, hogy a határidő néhány napon belül lejár: „*quorum et finis 24 mensis hujus futurus appropinquat.*”⁴² A paktum tehát ezek szerint 1668. szeptember 24-én íródott.⁴³ A kilences szám még egy másik szempontból is említésre kerül a beszámolóban: „*nonies*”, azaz kilencszer állt ellen a festő a gonosz kísértésének, mielőtt megadta volna magát neki. Ezt a részletet a későbbi beszámolók nem említik többet. Az apát tanúsítványa a „*Post annos novem*” [kilenc évvel később] kifejezést használja, és „*ad novem annos*” [kilenc évre rá] – ismétli a kompilátor kivonata. Mindez bizonyítja, hogy nem tekintették közömbösnek a számot.

A neurotikus fantáziákból jól ismerjük a kilences számot. Ez a terhességi hónapok száma, és ahol csak előfordul, terhességi fantáziára hívja fel figyelmünket. Persze erre azt mondhatnánk, hogy festőknél nem kilenc hónapról, hanem kilenc évről van szó, és a kilenc máskülönben is jelentőségteljes szám. De ki tudja, hogy a kilences nem a terhességben betöltött szerepének köszönheti-e szentségének jó részét? A kilenc hónap kilenc évvé változtatása pedig nem kell, hogy megzavarjon minket. Az álmokból tudjuk, milyen szabadon

⁴⁰ [Ide és a következő bekezdéshez lásd: *Trauer und Melancholie* (1917e) In: Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, Bd. IV. (1916–1917), 288–301.] [Gesammelte Werke, Bd. X. 428–446. Studienausgabe, Bd. III. 193–210.] [magyarul: *Gyász és melankólia*. In: Sigmund Freud Művei, VI. köt. Budapest, 1997. 129–143., ford. Berényi Gábor – a ford.]

⁴¹ [„*Egy kilenc évre szóló paktumot adott át neki.*”]

⁴² [„... *melynek vége e hónap 24-ével közeleg.*”]

⁴³ Az ellentmondással, hogy mindkét visszaadott szerződés az 1669-es évszámot viseli, később foglalkozunk.

bánik a „tudattalan lelki tevékenység” a számokkal.⁴⁴ Ha például az álomban az ötös számmal találkozunk, akkor ez mindig visszavezethető az éber élet egy jelentős ötösré, de ami a valóságban öt év korkülönbség vagy egy öttagú társaság, az az álomban öt bankjegyként vagy öt gyümölcsként jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a szám megtartatik, de a jelölője tettség szerint, a sűrítés és eltolás követelményeihez igazodva felcserélődik. Tehát kilenc év az álomban egészen könnyen megfelelhet a valóság kilenc hónapjának. Az álommunka még egy módon játszik az ébrenlét számaival, ugyanis önkényes közönnyel bánik a nullákkal, egyáltalán nem is kezeli őket számokként. Öt dollár az álomban képviselheti a valóság ötven, ötszáz vagy ötezer dollárját.

A festő ördöghöz való viszonyának másik részlete szintén a szexualitásra utal. Ahogy azt már említettem, először tisztos polgár képében látta a gonoszt. De az ördög a következő alkalommal már meztelen volt, alakja deformálódott, és két pár női mellel viselt. A mellekből hol egy, hol több pár van, de a következő megjelenéseknél sosem hiányoznak. Csak egy alkalommal mutatkozik az ördög a melleken kívül egy nagy, kígyóban végződő pénisszel. A nőiség nagy lógó mellekkel való hangsúlyozása (soha nem található utalás a női genitáliára) feltűnő ellentmondásnak tűnik azzal a feltevésünkkel szemben, hogy az ördög festőnk számára apapótlékot jelent. Az ördög ilyen ábrázolása már önmagában is szokatlan. Ahol az ördög általános értelemben használatos, tehát amikor számos ördög fordul elő, ott nincs is semmi különös a női ördögök ábrázolásában. Azonban ha egyedileg az ördögről, a pokol uráról, Isten ellenfeléről van szó, azt hiszem, sosem fordult még elő, hogy ne férfiként, sőt szarvakat, farkat és nagy, kígyószerű péniszt viselő emberfeletti férfiként lenne ábrázolva.

Ebből a két kis jelzésből kitalálható, mely tipikus momentum határozza meg az apához való viszonyának negatív részét. Az apjához való feminin viszonyulása ellen tiltakozik, amely abban a fantáziában éri el tetőfokát, hogy gyermeket szül neki (vö.: kilenc év). Ezt az ellenállást pontosan ismerjük analíziseinkből, ahol az áttételnél nagyon különös formákat vesz fel, és sok veszélyt okoz. Az elvesztett apa gyászolásával és az utána való vágyakozás fokozódásával festőnkéntől újból működésbe lépett a rég elnyomott terhességi fantázia, amely ellen a neurózis és az apa leértékelése segítségével kellett védekeznie.

De miért viseli magán az ördöggé lealacsonyított apa egy nő testi jegyeit? Kezdetben ez a vonás nehezen értelmezhetőnek tűnik, nemsokára azonban két magyarázatot is találunk rá, melyek egymással versengenek, de egyik sem zárja ki a másikat. Az apához való feminin viszonyulás elfojtás alá került, amint a fiú megértette, hogy a nővel az apa szeretetéért folytatott verseny feltétele saját férfi genitáliájának feladása, tehát a kasztráció. A feminin beállítódás elutasítása tehát a kasztrációval szembeni ellenállás következménye, és legerősebb kifejeződését rendszerint az ellentétes fantáziában, az apa kasztrálásában, vagyis az apa nővé tételében találja. Az ördög mellei ebben az esetben a saját nőiesség apapótlékra való projekciójának felelnek meg. Az ördög ezen testi sajátosságának másik magyarázata már nem ellenséges, hanem szeretetteljes jelentéseket tár fel. Ebben az alakban ugyanis megmutatkozik, hogy az infantilis gyengédség az anyáról az apára tolódott át, és így egy erős múltbeli anyafixációra utal, amely megint csak felelős az apa iránti ellenségeség egy részéért. A nagy mellek az anya pozitív nemi ismertetőjegyei egy olyan korban is, amikor a nő negatív karaktere, a péniszhiány a gyermek számára még nem ismert.⁴⁵

⁴⁴ [Lásd: *Die Traumdeutung*. Wien, 1900. 6. fejezet; *Gesammelte Werke*, Bd. II./3.; Studienausgabe, Bd. II. 402–406.] [magyarul: *Álomfejtés* (VI. fejezet). Budapest, 1986. Ford. Hollós István – a ford.]

⁴⁵ Vö.: *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*. [Gesammelte Werke, Bd. VIII. 128.; Studienausgabe, Bd. X. 87.] [magyarul: *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*. In: Sigmund Freud Művei, IX. köt. Budapest, 2001. 115–199. Ford. Vikár György – a ford.]

Ha a kasztráció elfogadásával szembeni ellenkezés lehetetlenné teszi festőnk számára az apa iránti vágyának kielégülését, úgy nagyon is érthető, hogy az anya képéhez fordul segítségért és megmentésért. Emiatt jelenti ki, hogy csakis a mariazelli Szűzanya tudja őt megszabadítani az ördöggel kötött paktum alól, és ezért épp a Szűzanya születésnapján (szeptember 8.) nyeri vissza újra szabadságát. Azt, hogy szeptember 24., a paktum megkötésének napja hasonlóképpen kitüntetett nap volt-e, természetesen sohasem fogjuk megtudni.

Nincs a pszichoanalízisnek még egy olyan megállapítása a gyermek lelkiéletéről, amely a hétköznapi felnőtt számára annyira megütköztetően és hihetetlenül hangzik, mint a fiúnak apja irányában való női beállítódása és az ebből következő terhességi fantázia. Csak azóta tudunk ezekről aggodalom és mentegetőzés nélkül beszélni, amióta a szász szenátusi elnök, Daniel Paul Schreber publikálta pszichotikus megbetegedésének és messzemenő gyógyulásának történetét.⁴⁶ Ebből a felbecsülhetetlen értékű kiadványból megtudjuk, hogy a szenátusi elnök úr ötvenéves kora körül arra a biztos meggyőződésre jutott, hogy Isten – aki egyébként az apja, az érdemes orvos, Dr. Schreber tisztán kivethető vonásait viselte – úgy döntött, megfosztja férfiasságától, nőként használja, és „belőle Schreber szelleméből származó új embereket nemz”. (Saját házasságából nem született gyermeke.) Isten e szándékát nagyon igazságtalannak és „a dolgok rendjével ellenkezőnek” tartotta, s ellenkezése paranoiás tüneteket okozott. Ezek aztán az évek során egy kis részüktől eltekintve visszafejlődtek. Saját betegségének avatott lejegyzője nem sejtette, hogy egy tipikus patogén tényezőt tett közzé.

Ezt a kasztráció vagy a feminin attitűd elleni tiltakozást Alfred Adler kiszakította organikus összefüggéseiből, felületen, hibás összefüggésbe hozta a hatalmi törekvéssel, és „férfi ellenállásként” önállóan tüntette fel. Mivel egy neurózis mindig csak két törekvés konfliktusából alakulhat ki, épp annyira jogos a férfi ellenállásban „minden” neurózis okozóját látni, mint az általa visszautasított feminin viszonyulásban. Igaz, hogy a férfi ellenállás állandó szerepet játszik a személyiségképződésben – bizonyos típusoknál igencsak nagy szerepet –, és ez neurotikus férfiak analizésénél élénk ellenállás formájában jelentkezik. A pszichoanalízis méltányolja a férfi ellenállás kasztrációs komplexussal kapcsolatos fontosságát, de nem ismeri el, hogy a neurózisokban állandóan jelen van, és mindenható szerepre tesz szert. A férfi ellenállás minden nyilvánvaló reakciójában és karaktervonásában legkifejezettebb esete, amellyel praxisomban dolgom volt, egy mániás kényszerneurózisban szenvedő páciens volt, akinek tüneteiben a férfi és női attitűd közti megoldatlan konfliktus (kasztrációs félelem és kasztrációs vágy) jutott világos kifejezésre. Ezen kívül a páciens mazochisztikus fantáziákat alakított ki, amelyeket teljességgel a kasztráció elfogadásának vágyára lehetett visszavezetni, és a fantáziákon túllépve már valódi kielégülést is keresett perverz szituációkban. Állapotának egésze – ahogy maga Adler teóriája is – a koragyermekkor szeretettfixációk elfojtásán és megtagadásán alapult.⁴⁷

Schreber szenátusi elnök megtalálta a gyógyulás útját, amikor úgy döntött, hogy feladja az ellenállást a kasztrációval szemben, és alkalmazkodik az Isten által neki szánt női sze-

⁴⁶ Schreber, D. P.: *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*. Leipzig, 1903. Vö. analizisemmel Schreber esetéről. [*Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides)*]. [Gesammelte Werke, Bd. VIII. 240.] [Studienausgabe, Bd. VII. 133.] [magyarul: *Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez (Dementia paranoides)*]. Az úgynevezett „Schreber-eset”. In: Sigmund Freud Művei, II. köt. 277–340. Ford. Paneth Gábor – a ford.]

⁴⁷ [Freud néhány évvel korábban elemezte Adler „férfi ellenállását” az *Ein Kind wird geschlagen* című munkájában In: *Gesammelte Werke*, Bd. XII. 197.] [Studienausgabe, Bd. VII. 229.] [magyarul: *Gyereket vernek* In: Sigmund Freud Művei. VII. köt. 189–217. Ford. Berényi Gábor – a ford.]

repezh. Ekkor világos és nyugodt lett az elméje, és saját maga tudta intézni az elbocsátását a gyógyintézetből. Ezután normális életet élt, annak az egy momentumnak a kivételével, hogy naponta néhány órát áldozott női részének ápolására, amelynek az Isten által kijelölt cél felé való lassú előrehaladása meggyőződése maradt.

IV. A két paktum

Figyelemreméltó részlet festőnk történetében az az adat, hogy két különböző paktumot írt az ördöggel.

Az első, tintával írt paktum szó szerinti szövege: „Én, Christoph Haizmann aláírom ennek az Úrnak, hogy elköteleztem fia leszek a kilencedik évig. 1669.” A második, vérrel írott szerződés pedig a következő: „Christoph Haizmann. Szerződést kötök e Sátánnal, hogy elköteleztem fia leszek, és a kilencedik évben övé lesz testem és lelkem.” A *Trophaeum* keletkezésének idején állítólag mindkettő ott volt eredetiben a mariazeili archívumban, és ugyanúgy az 1669-es évszámot viselték.

Mindkét paktumot már többször említettem, és most tüzetesebben foglalkozom velük, jöllehet a veszély, hogy kicsinységeket túlbecsüljünk, itt különösen fenyegetőnek tűnik.

Szokatlan dolog két paktumot kötni az ördöggel, az elsőt egy másodikra cserélni anélkül, hogy az elveszítené érvényességét. Azokat, akik jártasabbak a démonológia anyagában, talán ez kevésbé lepi meg, én viszont az esetünk egy különös tulajdonságát látom ebben, és gyanakvó lettem, amikor azt találtam, hogy a beszámolók éppen ebben a pontban nem egyeznek. Az ellentmondások nyomán követése váratlan módon a betegség történet mélyebb megértéséhez fog vezetni minket.

A pottenbrunni plébános kísérőlevele a legegyszerűbb és legtisztább viszonyokat vázolja fel. Csak egy paktumról van szó benne, amit a festő kilenc évvel azelőtt vérrel írt, és a következő napokban, szeptember 24-én [1677] esedékes lett volna, tehát a festőnek 1668. szeptember 24-én kellett kiállítania. Sajnos ez az évszám, bár biztonsággal levezethető, nincs konkrétan megnevezve.

Franciscus apát néhány nappal későbbre datált (1677. szeptember 12.) tanúsítványa, amint tudjuk, már összetettebb tényállást említ. Valószínűnek tűnik, hogy a festő közben pontosabb közléseket tett. Ebben a tanúsítványban az apát elmeséli, hogy Haizmann két paktumot írt, egyet 1668-ban (ahogy ennek a kísérőlevél alapján is lennie kellett) fekete tintával, egy másikat pedig „*sequentis anno* [a következő évben] 1669” vérrel. A paktum, amelyet Mária születése napján [szeptember 8.] visszakapott, a vérrel írott volt, tehát a későbbi, az 1669-es. Ez nem az apát tanúsítványából derül ki, mivel az a továbbiakban egyszerűen így szól: „*schedam redderet*” [visszaadta az iratot] és „*schedam sibi porrigentem conspexisset*” [látta, ahogy átadja neki az iratot], mintha csak egyetlen iratról lenne szó. Viszont annál inkább következik a történet további alakulásából és a *Trophaeum* színes címlapjából, ahol az iraton, amelyet a démoni sárkány tart, világosan kivehetően piros színű az írás. A történet folytatása, ahogy már említettük: a festő 1678 májusában visszatért Mariazellbe, miután Bécsben újabb támadások érték a gonosz részéről, és kérelmezte, hogy a Szűzanya újabb kegyelmi aktusa által visszakaphassa az első, tintával írott dokumentumot is. Hogy ez milyen módon történt, már nincs úgy részletezve, mint az első alkalommal. Ezúttal csupán ennyit tudunk meg: „*qua iuxta votum reddita*” [amint imáinak megfelelően visszakapta], egy másik helyen pedig a szerkesztő elmeséli, hogy éppen ezt a paktumot

„összegyűrve és négy darabba tépve”⁴⁸ 1678. május 9-én este kilenc órakor az ördög oda dobta a festőnek.

Azonban mindkét paktum ugyanúgy az 1669-es dátumot viseli. Ez az ellentmondás lehet, semmit sem jelent, de a következő nyomra is vezethet minket: Ha az apát leírásából mint a legrészletesebből indulunk ki, különféle nehézségek adódnak. Amikor Christoph Haitzmann a pottenbrunni plébánosnak megvallotta, hogy az ördögtől szorongatott helyzetben van, és a határidő nemsokára lejár, akkor (1677-ben) csakis az 1668-ban kiállított paktumra gondolhatott, tehát az első, feketével írtatra (amelyről a kísérőlevélben mint egyedüli és vérrel írott szerződésről van szó). Néhány nappal később Mariazellben viszont már csak azzal törődik, hogy a későbbi, vérrel írottat visszakapja, amely még nem is lenne esedékes (1669–1677), és hagyja, hogy az első lejárjon. Ezt csak 1678-ban, azaz a tizedik évben kéri vissza. Szintén kérdéses, hogy miért szerepel mindkét iraton az 1669-es dátum, amikor az egyik paktumot világosan a következő évre utalják [„*anno subsequenti*”].⁴⁹

A kompilátor bizonyára észrevette ezeket a problémákat, mivel kísérletet tett kiküszöbölésükre. A bevezetésben az apát leírásához kapcsolódik, de egy ponton módosítja azt. A festő – mondja ő – 1669-ben szerződött az ördöggel tintával, „*deinde vero*”, később pedig vérrel. Ezzel figyelmen kívül hagyja mindkét beszámoló határozott állítását, hogy az egyik irat 1668-as, és elhanyagolja az apát tanúsítványának azt a megjegyzését, miszerint a két paktum különböző évekre esik. Így mindkét dokumentum datálásával összhangban marad.

Az apát tanúsítványában a következő szavak után „*sequenti 1669 vero anno*” [hanem a következő évben, 1669-ben] egy zárójelbe tett szövegrész található, amely így szól: „*sumitur hic alter annus pro nondum completo, uti saepe in loquendo fieri solet, nam eundem annum indicant Syngraphae, quarum atramento scripta ante praesentem attestationem nondum habita fuit.*”⁵⁰ Ez a szöveghely kétségtelenül a kompilátor betoldása, mivel az apát, aki csak egy paktumot látott, nem írhatta, hogy mindkettő ugyanazt a dátumot viseli. A zárójel valószínűleg szintén azt hivatott tanúsítani, hogy idegen hozzátételről van szó.⁵¹ Tartalma pedig a kompilátor egy újabb próbálkozása a szóban forgó ellentmondások kibékítésére. Azt gondolhatta, hogy az első paktumnak bizonyára 1668-ban kellett köttetnie, de mivel az év már a vége felé járt (szeptember volt), a festő a következő évre datálta az iratot, így lehetséges, hogy a két paktumon azonos az évszám. Hivatkozása, hogy az ember gyakran teszi ezt szóbeli közléseiben is, a magyarázatra való egész kísérletét „gyenge kifogásnak” tünteti fel.

Nos, nem tudom, az eset ismertetése tett-e valamilyen benyomást az olvasóra, és arra az álláspontra juttatta-e, hogy érdeklődjön ezen apró részletek iránt. Lehetetlennek tartom a valódi tényállás minden kétséget kizáró feltárását, de ennek a zavaros ügynek a tanulmányozása során olyan feltételezés alakult ki bennem, mely azzal az előnnyel jár, hogy a lehető legtermészetesebb képet ad az események lehetséges menetéről, ha az írásos dokumentumok nem is teljesen illeszkednek hozzá.

Azt gondolom, amikor Haitzmann először Mariazellbe ment, csak egy, szabályszerűen vérrel írt szerződésről beszélt, amelynek teljesítése nemsokára esedékes lett volna, tehát 1668-ban keletkezett, épp úgy, ahogy ezt a plébános kísérőlevele állítja. Mariazellben is úgy

⁴⁸ [„... *in globum convolutam et in quatuor partes dilaceratam* ...”]

⁴⁹ [Ez a kifejezés a kompilátor bevezetőjéből származik, a korábban és később is említett „*sequenti anno*” pedig az apát tanúsítványából.]

⁵⁰ [„Itt a még le nem járt év helyett a második (későbbi) van megadva, ahogy az a közbeszédben is elég gyakran (a kéziratban „*saepius*”) történik, mivel a paktumokon azonos az évszám; ezek közül a tintával írott a jelen tanúsítvány idején még nem került vissza (az ördögtől).”]

⁵¹ [Ezen kívül sokkal kisebb betűvel is íródott, mint az apát tanúsítványának többi része.]

mutatta be ezt a paktumot, mint amit a démon Szűz Mária kényszerítésére visszaadott neki. Tudjuk, a továbbiakban mi történt. A festő nem sokkal ezután elhagyta a kegyhelyet, és Bécsbe ment, ahol október közepéig szabadnak érezte magát. Akkor aztán újra elkezdődtek a szenvedések és jelenések, amelyekben a gonosz szellem művét látta. Úgy érezte, újra megváltásra szorul, de tisztázni kellett azt a problémát, hogy a szent kápolnában lezajlott ördögűzés miért nem hozott számára tartós megváltást. Ha gyógyulatlan visszaesőként tért volna vissza, valószínűleg nem látták volna szívesen Mariazellben. Ebben a szorongatott helyzetben kitalált egy korábbi, első szerződést, amelyről azt kellett állítania, hogy tintával írta, ezáltal elfogadhatónak tűnhetett elmaradása a vérrel írott mögött. Mariazellbe visszatérve aztán ezt az állítólagos első iratot is visszakövetelte, és ettől kezdve már nem zaklatta többé a gonosz. Mindemellett ezzel egy időben még egy másik dolgot is tett, amely rávilágít a neurózis hátterére.

A rajzokat biztosan csak a második mariazeelli tartózkodásakor készítette. Az egységessé komponált címlap mindkét szerződésjelenetet ábrázolja. Festőnk valószínűleg kellemetlen helyzetbe került ama próbálkozása során, hogy új állításait összhangba hozza a korábbiakkal. Előnytelen volt ugyanis számára, hogy csak egy korábbi és nem egy későbbi szerződést költhetett hozzá történetéhez. Így nem tudta kikerülni azt az esetlen eredményt, hogy a vérrel írott paktumot túl korán (a nyolcadik évben), a tintával írottat pedig túl későn (a tizedik évben) váltotta ki. A hiba, amit a paktumok dátumozásánál vétett (a korábbit is 1669-re datálta), áruló jele, hogy történetét duplán szerkesztette. Ez a hiba az akaratlan őszinteség jelentőségével bír: kitalálhatjuk belőle, hogy az állítólagosan korábbi irat később készült. A kompilátornak, aki az anyagot 1714 előtt biztosan nem, talán csak 1729-ben vette át feldolgozásra, azon kellett fáradoznia, hogy a nem csekély ellentmondásokat, amilyen jól csak tudja, eltüntesse. Mivel az előtte lévő mindkét szerződés 1669-re volt kiállítva, azon mentség révén segítette magát, melyet az apát tanúsítványához kapcsolt.

Könnyen felismerhető, miben rejlik ennek a különben tetszetős konstrukciónak a gyengesége. Már Franciscus apát tanúsítványa is két szerződést említ, egy vérrel és egy tintával írottat. Tehát választhatunk: vagy a kompilátorra fogjuk, hogy saját közbeszólásával összhangba hozva változtatott a tanúsítványon, vagy be kell ismernünk, a zavart nem lehet feloldani.⁵²

⁵² Úgy gondolom, a kompilátor szorult helyzetben találta magát. Egyrészt mind a plébános ajánlólevelében, mind pedig az apát tanúsítványában azt találta, hogy a paktumot (legalább az egyiket) 1668-ban állították ki, másrészt az archívumban őrzött mindkét iraton az 1669-es dátum állt. Mivel két paktum állt rendelkezésére, bizonyos volt számára, hogy kettő is köttetett. Az apát tanúsítványában – véleményem szerint – csak egyről volt szó, így a kompilátornak meg kellett említenie benne a másikat is, majd pedig fel kellett oldania az ellentmondást annak feltételezésével, hogy az elsőt előredatálták. A szöveg általa végrehajtott módosítása közvetlenül beleütközik abba a közbeékelésbe, amely szintén csak tőle származhat. Így arra kényszerült, hogy a közbeékelést és a módosítást a „*sequenti vero anno 1669*” szavakkal kösse össze, mivel a festő a címlapképhez fűzött (erősen megrongálódott) magyarázatában világosan ezt írja:

„Egy évvel azután Ő
 szörnyű zaklatások a
 ... második alakban kényszerített
 vele vérrel szerződjek.”
 [„*Nach einem Jahr würdt Er
 ... schröckliche betrohungen in ab-
 gestalt Nr. 2 bezwungen sich
n Blout zu verschreiben.*” – a ford.]

A festő által elkövetett „elírás” a paktum elkészítésénél, melynek magyarázatát meg kellett kísérelnem, éppoly érdekesnek tűnik számomra, mint maguk a paktumok.

Lehet, hogy az olvasó számára messze fölöslegesnek tűnik az egész elemzés a benne tárgyalt részletekkel együtt, de új érdekességet nyer, ha egy bizonyos irányból szemléljük.

Éppen azt állítottuk festőnkéről, hogy betegsége folyamán kellemetlenül meglepve kitalált egy korábbi (tintával írott) paktumot, amellyel pozícióját akarta megvédeni a mariazei egyházi férfiakkal szemben. Most azoknak az olvasóknak írok, akik a pszichoanalízisben hisznek, de az ördögben nem, s ők a szememre vethetik, hogy ostobaság tőlem ilyen váddal illetni szegény flótást (*hunc miserium*nak nevezi az ajánlólevél), hiszen a vérrrel írott szerződés éppúgy fantáziájának szüleménye, mint a másik, valójában egyáltalán nem jelent meg neki az ördög, és a vele kötött egyezés csak a képzeletében létezett. Belátom, nem vitathatjuk el tőle a jogot, hogy az eredeti fantáziáját kiegészítse, ha a megváltozott viszonyok azt megkövetelni látszanak.

A dolog azonban ezzel még nem ér véget. A két szerződés ugyanis nem fantázia, mint az ördög jelenései, hanem dokumentumok, melyeket a másoló bizonyossága szerint – amit Kilian apát későbbi tanúsítványa is megerősít – a mariazei archívumban mindenki számára láthatóan és kézzel foghatóan megőriztek. Tehát dilemma előtt állunk. Vagy el kell fogadnunk, hogy a festő mindkét egyezményt (amelyeket állítólag isteni kegyelemből kapott vissza) maga készítette, amikor szüksége volt rá, vagy pedig minden ünnepélyes fogadkozásuk, mellékelt pecsétekkel és tanúkkal való igazolásaik stb. ellenére meg kell tagadnunk a szavahihetőséget a mariazei és a Sankt Lambert-i egyházi férfiaktól. Megvallom, nehezemre esne az egyháziakat gyanúsítani. Ugyan hajlok a feltételezésre, hogy a kompilátor az összhang érdekében meghamisított néhány dolgot az apát eredeti tanúsítványában, de ez a „másodlagos megmunkálás” nem áll messze modern világi történetírók hasonló tevékenységétől, és bizonyára jóhiszeműen történt. Másrészt az egyházi férfiak nem minden alap nélkül tarthatnak számat bizalmunkra. Mint már említettem, semmi akadály nem lett volna, hogy elhallgassák, a gyógyulás nem volt teljes, és a kísértések tovább folytatódtak. Ezen kívül a kápolnában történt ördögűzés leírása is – melynek némi aggodalommal nézhettünk elébe – józan és hitelt érdemlő. Így nem marad más lehetőségünk, mint hogy festőnket vádoljuk. A pirossal írt paktum valószínűleg nála volt, amikor a kápolnába indult vezeklési imára, hogy a démonnal való találkozás után a jelenlévő egyháziakhoz visszatérve előhúzhassa. Ez az irat nem feltétlenül azonos azzal, amelyet később az archívumban megőriztek, hanem elgondolásom alapján viselhetette az 1668-as dátumot (kilenc évvel az ördögűzés előtt).

V. A neurózis további menete

Ez azonban csalás lenne, és nem neurózis, a festő pedig szimuláns és hamisító, nem pedig egy beteg megszállott. Nos, mint tudjuk, neurózis és szimuláció között képlékenyek a határok. Könnyen feltehetjük, hogy a festő ezt az iratot, csakúgy mint a későbbit, egy különös, a vízióihoz hasonló állapotban készítette, majd magával vitte. Nem is volt más választása, ha az ördögi paktumról és az attól való megváltásról alkotott fantáziáját meg akarta valósítani.

Bécsi naplójának szavai viszont – melyet második mariazei tartózkodásakor adott át az egyháziaknak – hitelt érdemlőek, s mélyebb betekintést nyújtanak a neurózis motivációjába, illetve rávilágítanak, milyen haszonnal járt az Haitzmann számára.

A feljegyzések a sikeres ördögűzéstől a következő év, 1678. január 13-ig⁵³ tartanak. Október 11-ig igazán jól érezte magát Bécsben, ahol férjezett nővérénél lakott, ekkor azonban

⁵³ [Az első kivételével minden eddigi német kiadásban tévesen „15-e” áll ezen a helyen.]

újrakezdődtek a látomások, görcsök, eszméletvesztés és fájdalmas érzetek kíséretében. Ezek vezettek a festő 1678. májusi mariazelli visszatéréséhez.

Az újabb szenvedéstörténet három fázisra osztható fel. A kísértés először egy szépen öltözött lovag alakjában érkezik, aki rá akarja bírni, hogy dobja el a Szent Rózsakereszt Testvériségbe⁵⁴ való felvételét igazoló iratot. Ő ellenállt, így a következő napon megismétlődött a jelenés, de ezúttal egy pazarul díszített teremben, ahol előkelő urak táncoltak szép hölgyekkel. Ugyanaz a lovag, aki egyszer már megkísértette, egy a festészetre vonatkozó ajánlatot⁵⁵ tett neki, és szép pénzt ígért érte. Miután imádságok segítségével sikerült eltüntetnie a látomást, az néhány nappal később még nyomatékosabb formában tért vissza. A lovag ezúttal az ünnepi asztalnál ülő legszebb nők egyikét küldte hozzá, hogy a társasághoz vigye, s ő csak nehezen tudott ellenállni a csábítónak. A legijesztőbb azonban a kevéssel ezután következő látomás volt egy még pompásabb teremről, melyben egy „*aranyból készült trón*”⁵⁶ magasodott. Körülötte királyuk érkezését váró lovagok álltak. Ekkor odalépett hozzá az a személy, aki eddig már többször is foglalkozott vele, és felszólította, hogy lépjen fel a trónra, mert „*örökké királyuként akarják tisztelni*”.⁵⁷ Ezzel a túlzó fantáziával ért véget a kísértések első, egészen áttetsző fázisa.

Erre ellenhatásnak kellett következnie, mégpedig egy aszketikus reakció formájában. Október 20-án nagy fényesség jelent meg, melyből egy hang tudatta, hogy ő Krisztus, s követelte, hogy hat évig egy sivatagban szolgálja Istent. A festő egyértelműen jobban szenvedett ettől a jelenéstől, mint korábban a démonitól. A rohamból csak két és fél óra elteltével ébredt fel. Következő alkalommal a fényvel körülvett személy sokkal barátságosabb volt. Fenyegette, amiért nem fogadta el az isteni javaslatot, majd a pokolba vezette, hogy megremítse a kárhozottak sorsa. Úgy tűnik azonban, a hatás elmaradt, mivel a fénybe burkolózott, magát Krisztusnak nevező személy jelenései még többször megismétlődtek, és minden alkalommal a festő több órással „távollétével” és önkívületi állapottal jártak. Ezek közül a legkiemelkedőbb az volt, amelynek alkalmával a fényes személy először egy városba vezette, ahol az emberek az utcákon a sötétség mindenféle művét gyakorolták. Majd ennek ellentétéként egy szép ligetbe vitte, melyben a remeték Istennek tetsző életüket éltek, és Isten kegyelmének és gondoskodásának kézzel fogható bizonyítékait kapták. Ezután Krisztus helyén maga a Szűzanya jelent meg, aki korábbi segítségnyújtására hivatkozva intette, hogy kövesse szeretett fia parancsát. „*Mivel nem igazán tudta rászánni magát*”,⁵⁸ Krisztus a következő napon visszajött, és alaposan meggyötörte fenyegetéseivel és ígéreteivel. Így végül engedett, s úgy döntött, kilép ebből az életből, és azt teszi, amit követelnek tőle. E döntéssel ér véget a második fázis. A festő konstatálja, hogy ettől kezdve nem volt több víziója, és kísértés sem érte.

Mindazonáltal döntése nem lehetett túl szilárd, vagy megvalósítását halasztotta túlságosan későre, mert amikor december 26-án a St. Stephan katedrálisban imáját végezte, egy jóra való szüzlányt megpillantva, akit egy szépen kicsinosított úr kísért, nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy ő maga is lehetne ennek az úrnak a helyében. Bűnös gondolatáért büntetés járt, mely még azon az estén villámcsapásként sújtott le rá: ragyogó lángok közt látta magát, majd elájult. Próbálták felébreszteni, de ő csak hánykódott a szobában, míg nem vér ömlött a szájából és az orrából. Úgy érezte, forróság és bűz veszi körül, és egy han-

⁵⁴ [Vallási rend, melybe Bécsbe érkezésekor vették fel.]

⁵⁵ Ez a szöveghely érthetetlen számomra.

⁵⁶ [„... *Goldstuckh aufgerichteter Thron* ...” – a ford.]

⁵⁷ [„... *wollten ihn für ihren König halten und in Ewigkeit verehren.*” – a ford.]

⁵⁸ [„*Da er sich hiezu nicht recht resolviret* ...” – a ford.]

got hallott, mely közölte vele, hogy ezt büntetésül kapja haszontalan és hiú gondolataiért. Később a gonosz szellemek kötelekkel ostromozták, és azzal fenyegették, hogy minden nap így fogják kínozni, míg el nem határozza, hogy belép a remeterendbe. Ezek az élmények egészen a feljegyzések végéig (január 13.) folytatódnak.

Láthatjuk, szegény festőnk kísértés-fantáziáit aszketikus fantáziák, végül pedig büntetés-fantáziák váltják fel. Szenvedése történetének végét már ismerjük. Májusban Mariazellbe megy, ott előhozakodik a korábbi, fekete tintával írt szerződés történetével, ezt okolva az ördög újabb zaklatásaiért, majd ezt is visszakapja, és meggyógyul.

A *Trophaeumba* másolt képeket e második mariazelei tartózkodása alatt festi. De tesz még valamit ebben az időben, ami egybevág a naplója aszketikus szakaszában megfogalmazott követeléssel. Nem megy ugyan a sivatagba remetének, viszont belép az Irgalmas Testvérek rendjébe: *religiosus factus est*.

A naplót olvasva az összefüggések újabb részletét érthetjük meg. Emlékszünk, hogy a festő azért kötelezte el magát az ördögnek, mert az apja halála után rosszkedvűsége és munkaképtelensége miatt gondjai voltak önmaga fenntartásával. Ezek a tényezők – depresszió, munkaképtelenség és az apa miatti gyász – egyszerűbb vagy bonyolultabb módon mind összefüggnek egymással. Elképzelhető, hogy az ördög azért jelent meg számára nagy mellekkel, mert a tápláló apa szerepét kellett volna betöltenie. Reménye nem teljesült, továbbra is rosszul ment a sora, nem tudott rendesen dolgozni, vagy nem talált elég munkát. A plébános ajánlólevele úgy beszél róla, mint „*hunc miserium omni auxilio destitutum*”. Tehát nemcsak morális értelemben szenvedett szűkséget, hanem anyagiban is. A későbbi víziók beszámolóiban [a naplóban] itt-ott olyan megjegyzéseket találunk, melyek – csakúgy, mint a látott jelenetek tartalmai – arra utalnak, hogy az első sikeres ördögűzés sem változtatott ezen. Olyan embert ismerünk meg festőnk személyében, aki semmire sem viszi az életben, és emiatt senki sem bíz benne. Az első látomásban azt kérdezi tőle a lovag, hogy mihez is akar tulajdonképpen kezdeni, mivel senki sem törődik vele („*mihez akarok kezdeni, mikor mindenki elhagyott*”⁵⁹). A bécsi víziók első sorozata teljesen megfelelnek a szegény, lecsúszott, élvezetre éhez ember vágyfantáziáinak: pompás termék, jólét, ezüst evőeszköz és szép nők. Itt lelhetünk rá arra, amit az ördöghöz való viszonyból hiányoltunk. Az akkori melankólia ugyanis élvezetképtelenné tette, és arra kényszerítette, hogy a legcsábítóbb ajánlatokról is lemondjon. Úgy tűnik, az ördögűzés után úrrá lett a melankólián, s a világfí minden vágya újraéledt benne.

Aszketikus vízióinak egyikében arra panaszkodik vezetőjének (Krisztusnak), hogy senki sem hisz neki, emiatt nem tudja végrehajtani parancsát. A válasz sajnós homályban marad („*bár nem fognak hinni nekem, mégis jól tudom, mi történt, de kimondani képtelen vagyok*”⁶⁰). A remetéknél átélt jelenet azonban sok mindent megvilágít. Isteni vezetője egy barlangba viszi, ahol egy öregember már hatvan éve ül, s kérdésére megtudja, hogy Isten angyalai etetik minden nap. Ezután ő maga is látja, ahogy egy angyal ételt hoz az öregnek: „*Három tálat étellel, egy kenyeret, egy gombócot és italt*.”⁶¹ Miután a remete evett, az angyal mindent összeszedett és elvitt. Ebből megérthetjük, mivel kísértették a jámbor víziók: olyan életforma választására voltak hivatottak ösztönözni őt, ahol nincs többé gondja önmaga élelmezésére. Ebből a szempontból Krisztus beszédei is figyelemreméltók az utolsó látomásban. Fenyegetése szerint, ha a festő nem engedelmeskedik, történni fog valami, ami kénysze-

⁵⁹ [„... *dieweillen ich von jedermann izt verlassen, waß ich anfangen wurde.*” – a ford.]

⁶⁰ [„... *so fer man mir nit glauben, waß ich wol, ist mir aber selbes auszusprechen nmöglich.*” – a ford.]

⁶¹ [„*Drei Schüßerl mit Speiß, ein Brot und ein Knödl und Getränk.*” – a ford.]

ríti őt és az embereket, hogy higgyenek [benne],⁶² s kifejezetten inti: „*Ne törődjek az emberekkel, még ha üldöztek is, vagy nem kaptam tőlük segítséget, Isten nem hagyja el.*”⁶³

Christoph Haitzmann volt olyannyira művész és világfi, hogy nem volt könnyű számára lemondani erről a bűnös világról, de elhagyatott helyzetére való tekintettel végül mégis megtette. Belépett egy egyházi rendbe, ezzel véget ért belső harca, és anyagi szükségét sem szenvedett többé. Neurózisában tükröződik ez a végkifejlet abban, hogy amint visszakapta az állítólagosan korábbi paktumot, megszűntek rohamai és víziói. Démonológikus megbetegedése mindkét fejezetének tulajdonképpen ugyanaz az értelme. Haitzmann mindvégig csupán az életét akarta biztosítani: első alkalommal az ördög segítségével üdvözülése árán, majd amikor ez csődöt mondott, és fel kellett adnia, az egyházi rend segítségével a szabadsága és az élet legtöbb élvezeti lehetőségének árán. Talán Christoph Haitzmann maga is csak egy szegény ördög volt, akinek nem volt szerencséje. Talán túl ügyetlen vagy túl tehetőségtelen volt, hogy eltartsa magát, és ahhoz az embertípushoz tartozott, akiket „örök csecsemőkként” ismerünk. Ők azok, akik nem tudnak elszakadni a boldogító anyai kebelről, és egész életükön keresztül igénylik, hogy valaki más tartsa el őket. Festőnk tehát ezen a betegség történeten keresztül tette meg az utat az apjától az ördögön keresztül, akit apapótléknak kívánt, a kegyes atyáig.

Felületes vizsgálódás esetén szemfényvesztésnek tűnhet ez a neurózis, mely elfedi a komoly, de banális létért folyó küzdelem egy részét. Bizonyára nem minden esetben ez a helyzet, ám gyakran előfordul. Az analitikusok gyakran szembesülnek azzal, milyen kedvezőtlen olyan üzletembert kezelni, aki „különben egészséges, de egy ideje neurózis jelei mutatkoznak rajta”. A neurózist az üzleti összeomlástól való fenyegetettség érzése váltja ki mellékhatásként. Ebből az az előnye származik, hogy szimptomái mögé el tudja rejteni tényleges gondjait. Más szempontból szerfölött célszerűtlen, mivel olyan erőforrásokat köt le, amelyet előnyösebb lenne a veszélyes helyzet higgadt megoldására használni.

Jóval gyakrabban fordul elő, hogy a neurózis a létfenntartási és önellátási érdektől önállóbb és függetlenebb. A neurózist megteremtő konfliktusban csak libidós érdekek játszanak szerepet, vagy pedig libidós érdekek, szoros összeköttetésben a létfenntartási érdekekkel. A neurózis dinamizmusa mindhárom esetben azonos. Egy valóban nem kielégíthető libidótorlasz régi fixációkhoz való regresszió segítségével lefolyást teremt magának az elfojtott tudattalanon át. A beteg énjé, amíg „hasznot tud húzni” ebből a folyamatból, eltúri a neurózist, jóllehet ennek ésszerű ártalmasságához nem fér kétség.

Festőnk rossz élethelyzete nem hozott volna létre ördögi neurózist a szükségéből kinőtt, felerősített apavágy nélkül. Miután pedig a melankóliától és az ördögtől sikeresen megszabadult, még hátravolt a harc a libidinózus életkedv és annak belátása között, hogy a létfenntartás kényszerűen lemondást és aszkézist követel. Érdekes, hogy a festő nagyon is érzi szenvedéstörténete két részének egységét. Egyrészt mindkettőt az ördöggel kötött paktumokra vezeti vissza, másrészt nem tesz éles különbséget a gonosz szellem és az isteni hatalmak behatásai között. Mindkettőre azonos megnevezést használ: az ördög megjelenései.

Fordította: DOBOS ELVIRA

⁶² [A közbeszúrás és a szögletes zárójel Freudtól származik.]

⁶³ [„*Ich solle die Leith nit achten, obwollen ich von ihnen verfolgt wurdte, oder von ihnen keine hilfllaistung empfienge, Gott würde mich nit verlasßen.*” – a ford.]